

Un fenomen fonetic în extensie în graiul de azi al aromânilor din Rodopii Bulgariei: afereza

Nistor BARDU

1. Mai puțin cercetați decât aromânii din alte țări balcanice, aromânii din Bulgaria, în general, și cei din munții Rodopi, în special¹, nu s-au bucurat decât în ultima vreme de o atenție mai mare din partea dialectologilor. Este meritul cercetătorilor Nicolae Saramandu, care, în 1988, a publicat articolul *Harta graiurilor aromâne și meglenoromâne din Peninsula Balcanică*², ce conține, alături de harta însăși, informații și explicații amănunțite despre fostele așezări de vară ale păstorilor grămosteni din munții Rodopi, Rila și Pirin, pe de o parte, și al lui Radu Sp. Popescu și Todor Balkanski, pe de altă parte, care, în august 1993, au întreprins anchete dialectale în munții Rodopi, în orașele Velingrad și Peștera și în satul Dorcova, pe care le-au valorificat în lucrarea *Aromânii din Rodopii Bulgariei și graiul lor*, apărută în 1995. Datele oferite de cei doi cercetători, rezultate în urma anchetelor cu chestionar sau a discuțiilor înregistrate pe bandă de magnetofon, precum și textele dialectale reproduse în capitolul al VI-lea „Texte dialectale aromâne” (p. 116-139) sunt în măsură să configureze o imagine elocventă a acestei grupări de aromâni din sud-vestul Bulgariei, din stânga râului Mesta³, de la sfârșitul secolului al XX-lea.

În ceea ce ne privește, am întreprins, împreună cu istoricul Stoica Lascu de la Universitatea „Ovidius” din Constanța, o călătorie de informare la aromânii din Rodopii Bulgariei, în noiembrie 2005. Intenția noastră inițială a fost aceea de a vedea la fața locului situația etnolingvistică a aromânilor rămași în această zonă a Peninsulei Balcanice și, în special, de a afla în ce măsură își mai vorbesc graiul nativ și cât de influențat este acesta de limba bulgarilor majoritari în mijlocul cărora trăiesc. Ajungând la Velingrad, orașul stațiune turistică și balneară din Rodopi, situată la 860 de metri altitudine, care s-a format din unirea a patru sate (dintre care trei de aromâni: Camenița, Lâjene și Cepino), am fost găzduiți de familia aromânului Gheorghe (Goșu) Paunov⁴, devenit unul dintre subiecții noștri pe parcursul șederii aici. În timpul vizitelor întreprinse la Dorcova, Batac, Rachitova și Peștera pentru a culege date de la aromânii

¹ Cercetătorii „clasici” ai dialectului aromân, Gustav Weigand, Th. Capidan, Tache Papahagi, Matilda Caragiu Marioțeanu au dat puține și, uneori, inexacte informații despre aromânii din munții Rodopi, în lucrările și hărțile lor. O prezentare critică a datelor despre acești aromâni, venite, în timp, de la Gustav Weigand și până la Nicolae Saramandu (vezi nota 2), găsim la Radu Sp. Popescu și Todor Balkanski, *Aromânii din Rodopii Bulgariei și graiul lor*, Craiova, 1995, p. 36-38 (vezi în text, mai departe).

² În SCL, XXXIX, 1988, nr.3, p.225-245, republicată în REESE (*Revue des études sud-est européennes*), XXXIX, 2001, nr. 1-4, p. 105-122 și în Nicolae Saramandu, *Studii aromâne și meglenoromâne*, „Ex Ponto”, Constanța, 2003, p. 225-242. De asemenea, „Harta” apare și în volumul *Romanitatea orientală*, Editura Academiei, București, 2004, a aceluiași autor.

³ Pentru mai multe date despre lucrarea lui Radu Sp. Popescu și Todor Balkanski, cf. recenzia noastră din FD, XV, București, 1996, p. 277-279.

⁴ Gheorghe Paunov este văr de gradul al doilea, după mamă, cu colegul și însoțitorul meu, conf. univ. dr. Stoica Lascu.

trăitori în localitățile respective, am avut mai multe discuții în dialect cu diverși vorbitori din micile comunități aromânești existente aici despre starea etno-lingvistică reală a aromânilor din această regiune a Bulgariei și din toată Bulgaria. Notând informațiile oferite cu bunăvoință de interlocutori, am observat și modul general în care aceștia își rosteau graiul străbun. Ceea ce ne-a atras în mod deosebit atenția a fost frecvența mare în rostirea lor aromânească a *aferezei*, fenomen fonetic despre care va fi vorba mai departe și care constituie substanța însăși a cercetării de față (vezi § 4).

2. Pe lângă observațiile personale și datele preluate din lucrările consultate, în cele ce urmează vom vehicula informații și fapte de limbă obținute de la următorii subiecți:

C.C. = Coli Caraman⁵ din Velingrad; n. 1909. A fost celnicul Bachiței (*hōară di călive*). Ar fi plecat și el în România atunci, în 1938, când au emigrat atâtea aromâni din Bachița și din celelalte localități (Batac, Dorcova, Rachitova etc.)⁶, dacă ar fi fost *ma cât scăpîtat* „mai spre scăpătat”. A locuit mai mulți ani la Dorcova. Pe vremea regimului comunist a fost negustor mandatar. A venit în România la rude, a fost în pădurile din Carpați unde și-a confecționat un *cârig* „cârlig” pe care l-a adus acasă la Dorcova. Deși în vârstă de 95 de ani și cu probleme de mișcare, are o minte vioaie și vorbește fluent aromâna.

S.F. = Steriu Foale din Peștera, 71 de ani (n. 1934). A învățat 3 ani la Școala românească din Sofia, până la desființarea acesteia, împreună cu alți copii din Peștera, Dorcova, Rachitova, intenția părinților fiind aceea de a-i trimite în România pentru a se stabili aici definitiv. Până la 35 de ani a fost „comerciant”, iar apoi a lucrat într-o exploatare forestieră, unde căra lemne cu caii. În prezent, deține în proprietate un magazin de textile și alte mărfuri în centrul orașului Peștera. În vorbirea sa cu noi presară cuvinte și forme dacoromânești.

G.I. = Gheorghi (Goșu) Ianachi (Ianakiev), 54 de ani, Velingrad; studii superioare de turism, expert bucătar la restaurantul de elită “Panorama” din Velingrad. Este căsătorit cu o rusoaică, are un copil în vârstă de 9 ani. În casă vorbesc numai bulgărește. Provine dintr-o familie aromânească originară din Bachița și vorbește aromâna în afara casei cu rudele și cu alți consăngenari care cunosc graiul nativ. Are rude în România.

V.I. = Vasili Ianachi (Vasil Ianakiev), 54 de ani, Velingrad. Lucrează ca șef de filială a Societății de asigurări OREL. Este președintele Societății aromânilor (*Sutsata armâjilor*) din Velingrad, calitate în care ne oferă publicații în aromână editate de *Tsentru ti Limba shi Cultura Armânească* din Sofia. Deține și exemplare din lucrarea cercetătorilor Radu Sp. Popescu și Todor Balkanski, din care ne dăruiește și nouă unul.

G.P. = Gheorghi (Goșu) Paunov, 48 de ani, Velingrad. Părinții săi sunt, de asemenea, originari din Bachița, fiindu-i nepot de soră lui Gheorghi Ianachi (G.I.). Actualizează aromâna numai când se întâlnește cu rudele și alți aromâni care cunosc și practică dialectul ori de câte ori au prilejul să o facă. Este căsătorit cu o bulgăroaică, are doi copii, un băiat și o fată de 18 și, respectiv, 16 ani, elevi de liceu, care nu cunosc

⁵ Coli (Nicola) Caraman a fost anchetat și de Radu Sp. Popescu și Todor Balkanski, în 1993 (cf. *op cit.*, p. 23); în dreptul său, autorii notează: „84 de ani; negustor; a învățat singur să citească”.

⁶ Despre venirea aromânilor grămosteni din Batac (Peștera), Bachița (ținutul Curtova), Caramandra, Sufanlu (Sufandere) și câmpia Razlogului, Rachitova, Dorcova etc. în România, cf. Nicolae Saramandu, *Studii aromâne și meglenoromâne*, p. 21.

aromâna pentru că în casă nu se vorbește decât bulgara. A lucrat în tinerețe în Rusia (1981-1985), în pădurile din munții Ural (*maș pădúr⁷*), unde a cunoscut români din R.S.S. Moldovenească, cu care se înțelegea la vorbă. Este convins că aromâna este dialect al limbii române, că a rămas la stadiul de dialect. După căderea comunismului a lucrat, de asemenea, în Germania. Ne informează că Paunovii (Păunii), Costandinovii și Popovii sunt veniți în această zonă din împrejurimile Bitoliei, mai precis, din Magarova⁷.

Ne-au mai oferit informații Coci Duzov (Coci al Duza) (C.D.) și Gheoghi Huleani (G.H.), din Peștera, Mihali și Zoița Ianaev (Z.I.) din Rachitova, Lena Ovcearov (L.O.) din Velingrad.

3. După aprecierile interlocutorilor noștri, astăzi în Velingrad trăiesc cam 100 de aromâni care cunosc și vorbesc dialectul, dar nu în mod frecvent, la Dorcova, se adună vara în jur de 200 (G.P.), iar în Peștera ar fi aproximativ 150 de case în care locuiesc familii mixte de aromâni și bulgari (S.F.). În toată Bulgaria ar mai fi cam 10.000 de aromâni (G.P.), dar dintre aceștia, conform spuselor lui Vasili Ianachi, președintele Societății aromânilor din Velingrad, doar vreo 2000 mai știu și vorbesc aromâna. O parte din ei se adună, o dată pe an, la un paraclis din pădure, situat la jumătatea distanței dintre Batac și Peștera, și atunci vorbesc aromânește. Cei mai mulți sunt de origine din fosta *hoară di călivi* Bachița, de unde, după desființarea ei în vremea când chihaiie (*kihâiê*) era tatăl subiectului nostru Coli Caraman, s-au răspândit în localitățile din stânga râului Mesta, în care se găsesc, câți au mai rămas, și astăzi.

Chiar dacă acum sunt organizați în asociații culturale, care au drept principal scop conservarea culturii tradiționale și revitalizarea limbii strămoșești, au ansambluri folclorice⁸, editează reviste „*ti limba shi cultura armânjilor tu Bulgaria shi Balcan*”⁹, au cluburi în care se întâlnesc și vorbesc *armânești* (*zburâm maș armânești*) și organizează simpozioane internaționale pe teme aromânești și adunări populare la care mulți participă îmbrăcați în port tradițional și își manifestă bucuria de a-și vorbi limba străbună, aproape toți sunt convinși că graiul lor va dispărea în Bulgaria, nu peste foarte mult timp. *Noi aoá ma ná tukim*, spun persoanele interviewate din Velingrad. La Peștera, Steriu Foale, Coci al Duza și Gheorghii Huleani recunosc și ei că nu se pot opune procesului ireversibil al dispariției graiului strămoșesc: *noi hím últimii* (S.F.); *noi nâ*

⁷ Despre venirea în sud-vestul Bulgariei a multor aromâni din regiunea Bitoliei și din Moscopole, după ruinarea acestora de către bandele de musulmani, din localitățile din jurul ei, cf. Th. Capidan, *Macedoromânii*, București, 1942, p. 194-196, idem, *Românii nomazi*, Cluj, 1926, p. 64, Radu Sp. Popescu, Todor Balkanski, *op. cit.*, p. 41. Vezi și Nicolae Saramandu, *Romanitatea orientală*, p. 237-238.

⁸ La Dorcova a luat ființă *Ansamblu ti folclor „Fântâna”*, iar la Rachitova - Velingrad, formația *Cânticlu nostu*, care a editat un CD cu cântece populare din zonă, cu sprijinul *Tsentrului ti limba shi cultura armânească*.

⁹ Am consultat la Sediul Societății Aromânilor câteva numere ale periodicului „Noi Armânji. Revista ti limba shi cultura armânjilor tu Bulgaria shi Balcan”, cu subtitlul *Etnie shi limbâ di 2000 anji*, care apare la Sofia din anul 2002, sub redacția lui Nicolai Kiurkciev. Pe copertă este trecut și titlul în bulgară: „Армъните в България и на Балканите етнос и език с 2000 годишна история”. Pe pagina de titlu, numele revistei este definit astfel: *Noi Armânji easte rivista ti Armânjlji dit Albania, Bulgaria, Elada, Makedonja, Sârbia, România shi tutâ Lumea. Unâ gisâ him*. Tot la Sofia (*Sufie*, în pronunția aromânească din Velingrad), apare, din 1999, și publicația „Armânlu”, cu subtitlul *Frândzâ ti limba shi cultura armânească*, fondată de același Toma Kiurkciev. Menționăm, de asemenea volumul bilingv Nicola Ianaev – Cioli, Zoia Mincova, *101 песни на армъните в България. 101 cântiisi armâneshi tu Bulgaria*, editat de *Unia ti muzica shi folclor natsioal*, Sofia, 2001.

kirém (S.F., C.D.); *s-keári limba*; *vrem sâ zburám, ma nu reuším* (S.F.) *nu putem s-alumtám cu aistá* (S.F.), *aší cum him, aší vâ-s nâ tukím* (S.F.) La clubul aromânesc din Peștera se adună de obicei cam cinci-șase aromâni, mereu aceiași și toți trecuți de 60 de ani.

Majoritatea familiilor de aromâni din localitățile vizitate sunt de fapt familii mixte, aromâno-bulgărești, în care limba de comunicare este bulgara. *Him amisticát cu vârgári*, recunosc aromânii, considerând că aceasta e principala cauză a pierderii identității lor etnolingvistice. Încuscirile cu bulgarii sunt foarte frecvente și, în consecință, copiii născuți în astfel de familii nu mai știu aromâna.

În general, cunoscătorii și vorbitorii de aromână din Velingrad, Rachitova, Dorcova, Peștera, cu care am comunicat, au vârste de peste 50 de ani. Întrebându-i mai mult bulgara în vorbirea de toate zilele, ei au dificultăți de exprimare atunci când își actualizează limba maternă și fac eforturi pentru a se încadra în pronunția și topica ei specifică sau pentru a-și aminti un cuvânt¹⁰.

4. Aromânii din Rodopii Bulgariei, precum și cei din Rila și Pirin, câți au mai rămas după emigrarea lor masivă în România, în perioada interbelică, sunt, în cea mai mare parte, grămosteni. Ei au ajuns aici din regiunea muntelui Gramos și din orașul Gramoste (distrus de Ali Pașa în secolul al XVIII-lea), de unde le vine și numele generic de *grâmusteán*, deși ei se identifică unii pe alții după numele localităților de origine: *băkićán*, cei din Bachîța, *dorcoveán*, cei din Dorcova, *bătăćán*, cei din Batac¹¹ etc. Toți spun că sunt *armán*, iar pentru mai multă exactitate, *armán vârgári*¹². Între ei s-au așezat

¹⁰ Aceeași realitate am întâlnit-o în Macedonia, vizitată de noi în anii 2003 și 2005. Aici aromânii sunt recunoscuți ca minoritate națională, au publicații în aromână și dispun de numeroase volume tipărite de literatură aromânească, dar limba se vorbește tot mai rar, în special de către generațiile tinere. Și aici, căsătoriile exogame sunt foarte frecvente. Cauzele părăsirii graiurilor aromâne și meglenoromâne de către vorbitorii lor din Macedonia sunt analizate de Petar Atanasov, *Meglenoromâna astăzi*, Editura Academiei Române, București, 2002, p. 302-307.

În Grecia, doar la Aminciu (Metsovo), în munții Pindului, localitate vizitată în septembrie 2005, locuiește aproape exclusiv de aromâni, dialectul este actualizat destul de frecvent de către tineri. În rest, tinerii, considerându-se greci, vorbesc tot mai rar limba părinților lor. Căsătoriile mixte sunt și aici foarte frecvente, iar dacă acestea se contractează în cadrul comunității, limba de comunicare în casă între părinți și copii este de multe ori greaca.

O situație asemănătoare am întâlnit și în Albania, la aromânii din Elbasan, Korça, Pogradec, în timpul anchetelor dialectale efectuate în august 2003 și în septembrie 2004. Totuși, aici, numărul persoanelor sub cincizeci de ani care vorbesc aromâna este mult mai mare decât în Bulgaria. Aceasta se explică prin faptul că o parte din aromânii din Albania au trăit în comunități compacte în satele de munte (cum sunt, de pildă, Grabova, Nicea, Șipsca) sau în cartiere din orașe (cum este *Stani* din orașul Divjaka, din câmpia Muzekja, foarte aproape de țărmul Adriaticii), până în anii '90 ai secolului trecut. Pentru mai multe informații privind situația aromânilor din Albania, cf. Adrian Turculeț, *Aspecte ale situației sociolingvistice ale aromânilor din Albania*, în vol. *Limba și literatura română în spațiul etnocultural dacoromânesc și în diaspora*, Iași, 2003, p. 110-122.

Fenomenul refuzului copiilor din comunitățile etnolingvistice minoritare de a prelua limba și cultura tradițională de la părinți este observat, pentru istroromână, de Vasilea Mihali, *O enclavă lingvistică pe cagle de dispariție: istroromânii*, în vol. *Spațiul lingvistic și literar românesc din perspectiva integrării europene*, Iași, 2004, p. 297-301.

¹¹ Cf. Nicolae Saramandu, *Studii aromâne și meglenoromâne*, p. 20-23; idem, *Romanitatea orientală*, p. 85-86.

¹² Grămostenii din Bulgaria ajunși în satele dobrogene din județele Constanța și Tulcea sunt numiți *vurjâredán* sau *vârjâredán* de aromânii din celelalte ramuri (pindenii, fărșeroții etc.), cf. Nicolae Saramandu, *Studii aromâne și meglenoromâne*, p. 20.

în trecut și aromâni din regiunea Bitoliei (Macedonia de vest), din Moscopole sau din jurul acestui oraș din Albania, după distrugerea lui de către bandele de musulmani de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, după cum atestă mai multe mărturii invocate de Radu SP. Popescu și Todor Balkanski în lucrarea citată¹³.

Graiul vorbit de aromânii din Rodopi prezintă în mod preponderant particularitățile graiului grămostean, cu sistemul vocalic format din șapte vocale, *a, e, i, ă, î, o, u* și cu opoziția fonologică /ă/ ~ /â/, descris de Matilda Caragiu Marioțeanu în *Fono-morfologie aromână* (1968)¹⁴ și de Nicolae Saramandu în *Cercetări asupra aromânei vorbite în Dobrogea* (1972) și în capitolul „Aromâna” din *Tratatul de dialectologie românească* (Craiova, 1984). Datorită amestecului cu aromâni din alte grupuri lingvistice, așa cum arătam *supra*, și, probabil, contactului cu meglenoromânii, despre care vorbește Th. Capidan în *Meglenoromânii* (p. 63-64), în graiul aromânilor rodopeni se întâlnesc și trăsături specifice altor graiuri. Una dintre acestea ar putea fi căderea lui *a* neaccentuat în poziție inițială, fenomen cunoscut sub numele de *afereză*, despre care vom vorbi mai în continuare.

Afereza lui *a* neaccentuat este un fenomen fonetic caracteristic pentru dialectele meglenoromân¹⁵ și istroromân¹⁶. Matilda Caragiu Marioțeanu l-a considerat opus protezei lui *a-* din aromână¹⁷, caracterizat de majoritatea dialectologilor drept definitiv pentru acest dialect.

Th. Capidan crede însă că fenomenul în cauză există și în aromână și dă ca exemple, între altele, *deaneavra* „adineaori”, *dălăgare* „fugă”, *rudzină* „rugină” etc., care pot fi definite mai degrabă ca forme în care *a-* protetic a căzut sau nu a existat deloc, și nu forme în care s-a produs afereza lui *a*. Totuși, între exemplele sale se găsesc și forme ca *mintu* pentru *amintu* „a câștiga” (<lat. *augmentare*)¹⁸, *nante* pentru *anante*, *alante* „celelalte” (<*alaltu* <*al altu* <lat. *alter*)¹⁹, *uș*, pentru *aiș* „bătrân” (<lat. *avus*)²⁰, *oatsi* pentru *aoațe* „aici” (<lat. **ad-hacere*)²¹ în care fenomenul de afereză a avut loc. Pe baza acestei observații se poate spune că afereza este ocurrentă și în aromână, dar nu are frecvența din meglenoromână și istroromână.

În graiul aromânilor rodopeni de azi, situația este comparabilă ce cea din meglenoromână, fenomenul aferezei lui *a-* fiind tot mai răspândit. Acest aspect ne-a atras atenția de la primele schimburi de cuvinte avute cu subiecții menționați în lista de mai sus (vezi § 2). Iată câteva exemple, multe dintre aceste forme fiind confirmate de Radu Sp. Popescu și Todor Balkanski în opera citată (vezi *infra*, notele de subsol): *nu*

¹³ *Aromânii din Rodopi Bulgariei*, p. 27, 41. Bazându-se pe relatările lui Konstantin Pop (Descrierea eparhiei Plovdiv, Viena, 1819), Jirecek, G. Weigand, Ivan Popov, Velicika Georgieva Gușeva-Kărpova ș.a., cei doi autori menționează stabilirea unor aromâni din Moscopole în orașul Peștera, unde există o stradă cu numele *Țințarskata Mahala*, de la numele de *țințari* dat de sârbi aromânilor, dar și de bulgari, care îi numeau astfel pe aromânii orășeni.

¹⁴ Vezi, de același autor, și *Compendiu de dialectologie română*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1975, p. 223 și urm.

¹⁵ Cf. Th. Capidan, *Meglenoromânii*, București, 1925, p. 97-98, Petar Atanasov, *op. cit.*, p. 43.

¹⁶ Cf. Sextil Pușcariu, *Studii istroromâne*, II, București, 1926 p. 67-70, Matilda Caragiu Marioțeanu, „Dialectul istroromân”, în DR, p. 216, Petar Atanasov, *op. cit.*, p. 43.

¹⁷ În *Compendiu de dialectologie română*, p. 193.

¹⁸ Cf. DDA, s.v. *amintu*.

¹⁹ Cf. DDA, s.v. *alaltu*.

²⁰ Cf. DDA, s.v. *aiș*.

²¹ Cf. DDA, s.v. *aoațe*

câțără pentru *nu acățără* „nu prinseră” (G.I., G.P.); *cló* pentru *acló* „acolo” (G.P., S.F.); *dără* pentru *adără* „face” (G.P.)²²; *dunăj* pentru *adunăj* (G.P.)²³; *lântu frâti* pentru *alântu frâti* „celălalt frate” *oa*, *uoá* și *oáti* pentru *oá* (*oáti*) (G.P., Z.I.); *próape* pentru *apróape* (V.I.)²⁴; *túmțea* pentru *atúmțea* „atunci” (C.D., G.H., S.F.); *țel' an* pentru *ațel' an* „acei ani, anii aceia” (C.C.)²⁵; *ușim* pentru *aușim* „îmbătrânim, îmbătrânirăm, am îmbătrânit” (G. P., L.V.); am îmbătrânit”; *nu vxa* pentru *nu avxá*: *nu vxa multu lucrú*; *vexámu* pentru *avxámu* (G.P.)²⁶.

Textele cântecelor din culegerea *101 cântitsi armâneshti tu Bulgaria* (Sofia, 2001)²⁷ confirmă, de asemenea, numeroase forme în care *a* inițial a dispărut datorită fenomenului de afereză: *lo cățără* (p. 94); *clo* (p. 95); *estă* (pentru *aestă*, p.53); *lanta* (p. 43); *sho* „așa” (p.103), dar *ași* în vorbirea celor mai mulți subiecți; *nu vemu* (p.71)²⁸ etc.

Sub influența topicii limbii bulgare, adjectivul pronominal posesiv trece adesea în fața substantivului, ceea ce duce la apariția unor sintagme ca *măa mae* în loc de *a mea mae* „bunica mea” (V.I.), *măa mămă*, *meu páp* „bunicul meu”, *noástră limbă*, forme în care articolul genitival posesiv enclitic *a*, cu formă unică în aromână, pe care unii dialectologi o leagă grafic de pronumele/adjectivul posesiv respectiv²⁹, a dispărut datorită aceluiași fenomen.

După cum se observă, nu există o regularitate a producerii fenomenului în cauză.

Este foarte probabil că, în virtutea tendinței tot mai puternice a căderii lui *a* inițial din cuvintele în care *a* nu este protetic, în graiul de azi ale aromânilor din munții Rodopi se produce și fenomenul de deprotezare a lui *a*. Notăm spre exemplificare: *s-nu gârșească* (<vsl. *grešiti*).³⁰: *s-nu gârșească limba* „să nu uite limba” (Z.I.); *râți* (<lat. *recens*)³¹, față de *arâți*: *apâ râți* „apă rece” (L.V.); *multu rați apa* „foarte rece apă” (G.I., G.P.); *ruu* (<lat. *rivus*)³², față de *arâu* „râu”, (G.I., G.P.); *roșă* (<lat. *roseus*)³³

²² Vezi și forma de imperfect *dra*, în text, la Radu Sp. Popescu, Todor Balkanski, *op. cit.* p. 122; la p. 132 însă, *adarí*.

²³ Cf. și *ibidem*: *dună*.

²⁴ La *ibidem*, p. 118: *pruapea*.

²⁵ Vezi și *țea*, *ibidem*, p.126, dar și *ațea*, p. 128, ațeali, p. 130.

²⁶ Cf și *ibidem*, p. 121: *vea*. În afara textelor dialectale publicate în capitolul VI al lucrării lor (p. 116-139), în care fenomenul în cauză este destul de răspândit, în prezentarea vocalismului graiului cercetat (p. 46-47), cei doi autori au remarcat, de asemenea, frecvența aferezei lui *a-* și dau ca exemple *lotlu* „aluat” *ștîrnut* „așternut”, *mnat* „amînat”, *rcă* „arucă”, *flă* „află”, dar *s-ti aflí*, în text (p. 119), *rucu* „arucu”, *rdea* „ardea”.

²⁷ Vezi *supra*, nota 9.

²⁸ Ceea ce ni se pare extrem de interesant este faptul că formele respective sunt rediate astfel, de cele mai multe ori, în varianta cu grafeme bulgărești a textelor, și nu în cea cu litere latinești în care alcătuitoarii volumului par că vor să respecte pronunția cea mai răspândită în aromână, și anume cea cu *a* inițial, pe care este posibil să o cunoască din contactul cu vorbitori ai altor graiuri aromânești. Formele în cauză apar în grafia latinească *lo acățsară*, *aestă*, *alanta*, *nu avemu*, dar *clo* și *sho*, ceea ce arată că autorii actualizează în vorbirea lor obișnuită formele cu afereza lui *a*.

²⁹ Th. Capidan, *Aromânii*, p. 412-419, Matilda Caragiu Marioteanu, *Compendiu*, p. 242, leagă acest articol proclitic de pronume, scriind *amēju*, *ameá*, *anóstru* etc. La fel procedează și Radu Sp. Popescu și Todor Balkanski, *op. cit.*, p. 57.

³⁰ Cf. DDA, s.v. *agărșescu*.

³¹ Cf. DDA, s.v. *arâțe*.

³² Cf. DDA, s.v. *aríú*.

³³ Cf. DDA, s.v. *aróșă*.

„roșie” (S.F., L.V.), față de *aróșu*, -ă (<lat. *roseus*)³⁴. La subiectul Z.I. din Rachitovo am înregistrat și forma *rrmână* pentru *armână*, deși apelativul etnic este rostit de toți cei anchetati cu *a* protetic: *armân*.

Remarcând că în graiul aromânilor din munții Rodopi există *a* protetic, dar nu atât de frecvent ca în munții Pindului, Radu Sp. Popescu și Todor Balkanski (*op. cit.*, p. 46) nu insistă asupra fenomenului de deprotezare a lui *a*, ci numai asupra aceluia de afereză. În textele culese de ei însă, am găsit și forme în care *a* protetic a căzut: *lumta*, imperfet, pers. a III-a al lui *alumtu* (<lat. *luctare*)³⁵: *să lumta cu turții* „se lupta cu turcii” (p.121); *rați* (p.138); *răcuari* (p.120) (de la *arăcoare* <lat. **recor*, -*orem*); *rîulu* (p.121); *rupea* (p. 124) și *rupse* (p. 136) (de la *arup* <lat. *rumpere*)³⁶etc. La fel, în culegerea de foclor muzical *101 cântitsi armâneshti tu Bulgaria*, am identificat mai multe forme fără proteza lui *a*, dintre care menționăm: *rauă* (p. 64); *nu ti râdi* (p. 64), față de *nu ti arâdi* (*arîd* <lat. *ridere*); *ruulu*, dar și *aruu*, în același text (p. 64); *roshi* (p. 71), *rupsi* (p. 88), *scachi* (față de *ascachi* *<lat. *ex-cappare*)³⁷ (p. 94) etc.³⁸

Cauzele aferezei lui *a*- și, legat de acest fenomen, al căderii lui *a* protetic, în graiul aromânilor din localitățile bulgărești din zona din stânga a râului Mesta din munții Rodopi sunt greu de explicat, dacă vom compara faptele de limbă prezentate mai sus cu cele similare din graiul aromânilor grămosteni din România, originari din Bulgaria, din zona menționată, chiar din localitățile Bachîța, Batac, Rachitova, Dorcova etc., și stabiliți în județele Constanța și Tulcea, în condițiile istorice cunoscute. În textele culese de la aceștia, între anii 1967-1981, de Nicolae Saramandu, și publicate recent în volumul *Structura aromânei actuale. Graiurile din Dobrogea. Texte dialectale*³⁹, fenomenele respective nu se regăsesc.

Astfel, în vorbirea subiecților născuți în Bachîța și Batac apar formele: *acló* (17/8, 18/1, 29/28 etc.) și *aclófi* (11/17, 16/28, 20/19 etc.); *aduțéa* (28/13) *alántă* (33/35, 35/15); *ațéa* (15/3) și *ațél^u* (28/14) și *ațéali* (30/11); *apřóápea* (30/6, 35/17); *atúmțea* (17/18, 36/16, 20/4 29/11 etc.) și *atúmțeaľu* (21/25, 32/27) etc. *aveá* (16/7, 29/18) și (*ñu*-)*aveámu(ũ)* (27/5, 27/23).

³⁴ Cf. DDA, s.v. *aróșu*. Cu L.V. (Lena Ovcearov) am avut o scurtă discuție în legătură cu pronunțarea lui *roșu*, în sintagma *mer^u róșu*. La întrebarea noastră „*Róșu, ma aróșu?*”, subiectul a precizat *róșu*, fără *a* protetic: *mer^u róșu* și *mer^u roș^u*, uneori *r* fiind pronunțat cu mai multe vibrații: *rroș^u*.

³⁵ Cf. DDA, s.v. *alúmtu*.

³⁶ De observat că *a* protetic cade chiar din fața cuvintelor care încep cu vibranta *r*, despre care mai mulți autori cred că tocmai pronunția „mai tare” a acestei consoane, a valorii ei de fonem „cu aer” a condus la necesitatea apariției unei vocale de sprijin, a protezei lui *a*-, într-o anumită fază a evoluției limbii române. Pentru discuțiile în legătură cu acest fenomen, cf. Th. Capidan, *Aromânii*, p. 22-227, Matilda Caragiu Marioțeanu, *Fono-morfologie aromână*, p. 61 și *Compendiu de dialectologie română*, p. 225, Marius Sala, *Contribuții la fonologia istorică a limbii române*, București, 1970, p. 23. Vezi și Nistor Bardu, *Limba scrierilor aromânești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea (Cavalioti, Daniil, Ucuta)*, „Ovidius University Press”, Constanța, 2004, p. 77-78.

³⁷ Cf. DDA, s.v. *scap*. În acest caz *excappare*. În acest caz, ca și în altele de acest tip (*aspun*, *astingu*, *aștergu* etc.), proteza lui *a* poate fi legată de prefixul *ex-* din formele originare (*exponere*, *extinguere*, *extergere*). Vezi, în acest sens Nistor Bardu, *op. cit.*, p. 78.

³⁸ De remarcat că și aceste forme le-am găsit cu precădere în variantele de text redactate cu litere bulgărești, în cele cu grafie latină *a* protetic apare, dar nu în mod regulat.

³⁹ Datele complete de apariție ale lucrării sunt: Nicolae Saramandu, *Structura aromânei actuale. Graiurile din Dobrogea. Texte dialectale*, Editura Academiei Române, București, 2005.

În ceea ce privește *a* protetic, acesta este frecvent, cele fără proteză fiind foarte rare: *aráftu* (13/22); *aráțea*: *ápa áțéá aráțea*) 40/29; *aróș*" (25/22 *ascăpá* (16/12), *aspún*" (21/12) *nu-azburám* (17/18), 18/26 dar și *zburám* (18/30, 31), *zburáj* (18/34) etc.

Ne punem întrebarea dacă aromânii din Rodopi stabiliți în România aveau în grai, la data venirii lor, fenomenul de afereză și, implicit, de deprotezare a lui *a* și l-au pierdut în urma contactului cu alți aromâni, care nu cunoșteau în vorbirea lor fenomenul în cauză, sau nu l-au avut deloc. Ținând seama de faptul că în satele din Dobrogea, mai întâi, în Cadrilater, și apoi, în județele Constanța și Tulcea, ei au trăit în comunități compacte, în cadrul grupurilor din care au făcut parte și în munții Rodopi (vezi Nicolae Saramandu, *vol. cit. supra*, p. XIX-XXXIX), este puțin probabil ca ei să fi pierdut în aproximativ 30 de ani această particularitate a vorbirii lor, dacă ea a existat⁴⁰. Considerăm că este elocvent faptul că mulți dintre subiecții anchetați de Nicolae Saramandu aveau, la datele desfășurării anchetelor, între 60 și 80 de ani, erau maturi când au părăsit Bulgaria și, deci, rostirea lor ar fi putut păstra în grai particularitatea în cauză. În contactele noastre de azi cu grămostenii din Constanța, originari din Rodopii Bulgariei, am putut constata că afereza le lipsește din grai, iar proteza lui *a* este chiar mult mai răspândită decât la aromânii fărșeroți sau moscopoleni.

Explicația pe care o dau Radu Sp. Popescu și Todor Balkanski în lucrarea lor, că aromânii rodopeni au venit în Bulgaria nu numai din munții Gramos, ci și din alte zone, „aducând și de acolo unele particularități, cum ar fi *ea > e*, *oa > o* (deschis n.n., N.B.) [...], afereza lui *a* caracteristică meglenoromânei ș.a.”, o considerăm prea grăbită și insuficient argumentată. Dacă ar fi fost așa, atunci afereza ar fi trebuit să se regăsească și la aromânii rodopeni din România, după cum arătam *supra*.

Totuși, posibila influență a meglenoromânei aspra graiului aromânei din Rodopi nu trebuie total exclusă. După distrugerea Gramostei, în drumul spre alte locuri mai sigure și favorabile păstoritului și, după aceea, în peregrinările lor cu turmele, aromânii grămosteni ar fi putut să-i întâlnească pe meglenoromâni, căci infiltrații din acest neam al românității balcanice au pătruns, de exemplu, în Gopeș și Muloviște la vest de Bitolia și chiar în Albania⁴¹.

În ceea ce ne privește, credem că afereza și deproteizarea lui *a* din graiul de azi al aromânilor din Rodopi s-au produs și se produc în continuare datorită, în primul rând, influenței limbii bulgare. Dacă până la al II-lea Război Mondial, graiul grămostean de aici, cu unele mici influențe din alte graiuri, și-a păstrat trăsăturile caracteristice esențiale datorită existenței unor comunități destul de numeroase și de compacte de aromâni aparținând aceleiași ramuri, ceea ce implica o actualizare intensă și continuă a limbii materne, după plecarea masivă a celor mai mulți dintre ei în România, cei rămași au trebuit să trăiască în mediul aloglot bulgăresc și să-și vorbească tot mai puțin limba

⁴⁰ Evidențiind faptul că aromânii au refăcut în Dobrogea comunitățile existente anterior în țările balcanice, Nicolae Saramandu, *Observații asupra aromânei vorbite în Dobrogea*, Editura Academiei, București, 1972, p. 173, a constatat că „în acest fel, fiecare grai și-a asigurat o anumită continuitate în evoluția internă. Așa se explică faptul că o serie de schimbări fonetice și fonologice recente, nesemnificate în lucrările anterioare consacrate aromânei, se datoresc unor tendințe interne manifestate în sânul dialectului în perioada dinaintea anchetelor efectuate în anii 1927-1928”.

⁴¹ Vezi în acest sens Tache Papahagi, *Originea gopeșenilor și muloviștenilor în lumina unor texte*, în „Grai și suflet”, VI, 1929-1930, p. 195-256. Cf. și Nistor Bardu, *Observații asupra graiului aromănesc din localitatea Șipsca (Albania). Aspecte fonetice*, în vol. *Spațiul lingvistic și șiterar românesc din perspectiva integrării europene*, Iași, 2004, p. 185-193

nativă. Folosind mai mult bulgara, atât în afara casei, cât și în familie, au început să resimtă presiunea firescă a limbii oficiale asupra graiului nativ. Nu știm dacă în bulgara din Rodopi se manifestă fenomenul căderii lui *a* inițial⁴², dar este sigur că în această limbă sistemul vocalic este simplificat și că există un „sistem de reducere a vocalelor neaccentuate prin închiderea vocalei și slăbirea tensiunii”⁴³. Este foarte probabil că această caracteristică să se fi transmis și vorbitorilor de aromână și de aici să rezulte fenomenul pe care l-am comentat în articolul de față.

Sigle

DR = Matilda Caragiu Marioțeanu, Ștefan Giosu, Liliana Ionescu Ruxăndoiu, Romulus Todoran, *Dialectologie română*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1977.

DDA = Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân general și etimologic*, București, Editura Academiei, 1974.

Un phénomène phonétique en extension dans le patois des aroumains des Monts Rodopi de Bulgarie: l'aphérèse

En novembre 2005, on a fait un voyage d'études dans les localités Velingrad, Dorkova, Rakitova, Peștera de la région des Monts Rodopi de Bulgarie, où habitent quelques centaines d'aroumains grămosteni. Pendant les enquêtes, on a observé que dans leur patois, l'aphérèse du phonème *a* est très fréquent. Notre exposé présente l'occurrence du phénomène et essaie d'expliquer les causes qui le produisent.

⁴² D-na lector univ. dr. Paraschiva Boboc de la Facultatea de Litere a Universității „Ovidius” din Constanța, specialistă în bulgară și în relațiile lingvistice româno-bulgare, cu studii de filologie la universitatea din Veliko Târnovo, ne-a comunicat că nu are cunoștință despre un asemenea fonetism în limba bulgară.

⁴³ Marius Sala, Ioana Vintilă Rădulescu, *Limbile lumii. Mică enciclopedie*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981, p. 49. Pentru mai multe precizări despre acest fenomen, cf. Анна Слуцка, *Учебник по българска фонетика за чуждестранни студенти – филолози*, София, 1993, p. 38-44.